

СУБ'ЄКТ-ОБ'ЄКТНІ ВІДНОСИНИ В ПСИХОЛОГІЇ СВІДОМОСТІ

Латишев Олександр Валентинович¹

¹Кандидат технічних наук, Національна Академія Наук України, Інститут проблем моделювання в енергетиці ім. Г.С. Пухова, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2970-5517>

UDC: 159.95

АНОТАЦІЯ

У статті сформульовано призначення свідомості, що визначає напрямок досліджень у цій роботі в цілому, а саме: – свідомість та самосвідомість дають суб'єкту можливість в процесі мислення усвідомити (зрозуміти й відчувати), як це бути «там» – в ситуації, яка подумки передбачається, і прийняти рішення про свої реальні чи уявні дії. На основі принципу суб'єкт-об'єктних відносин розглянуто механізми функціонування всіх типів свідомості від першої особи за загальною схемою. Описано системні процеси свідомості та самосвідомості як складових контуру мислення, що є внутрішнім світом людини, охопленим зворотним зв'язком.

Свідомість – це потік переживань суб'єктом образів репрезентацій станів свого внутрішнього світу. Переживання реалізуються в суб'єкт-об'єктних відносинах, де об'єкт – це образ репрезентації фрагмента внутрішнього світу в минулому стані, а суб'єкт представлений психосоматичним образом «Я» в контексті свого внутрішнього світу в стані «тут і зараз». Таким фрагментом може бути будь-який незалежний об'єкт внутрішнього світу в минулому стані, включаючи образ «Я», що є основою всіх процесів «само-», зокрема самопізнання, самосвідомості, саморефлексії, самореференції. Результат переживання – суб'єктивна реальність, яка суб'єктом усвідомлюється у формах і модальностях сприйняття суб'єктом зовнішнього світу.

Показано, що процеси свідомості та самосвідомості відбуваються одночасно. При цьому одночасно з усвідомленням суб'єктом самого себе відбувається усвідомлення об'єктів зовнішнього та внутрішнього світів. Це вирішує проблему розрізнення суб'єктом себе та іншого.

Запропоновано єдиний механізм формування свідомості, який є багатоконтурним циклічним процесом, що включає в себе як когнітивні складові переживання, так і усвідомлювані реакції тіла, відчуття та емоції. Досліджено принципи формування та взаємодії циклів свідомості різних типів: самосвідомості, усвідомлення незалежних об'єктів, усвідомлення тілесних реакцій, емоцій, усвідомлення самих суб'єкт-об'єктних відносин з позиції першої особи.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, суб'єкт-об'єктні відносини, переживання, внутрішній світ, репрезентація.

Постановка проблеми. Адаптаційні можливості організму багато в чому визначаються його здатністю прогнозувати розвиток подій. У людини з формуванням знаково-понятійної системи з'явилася можливість уявного моделювання подій зі своєю участю як об'єкта в довільному інтервалі часу. Це дозволило подумки формувати та перевіряти гіпотези розвитку подій до їх практичної реалізації. Як пише К. Поппер

(Поппер, 1983) – нехай наші теорії (гіпотези) вмирають замість нас. Людина повинна розуміти й відчувати, що відбуватиметься з нею, коли уявна картина стане реальною, яку вона буде сприймати через свої сенсорні системи. Тому людина повинна сприймати уявні конструкції в тих формах і модальностях, в яких вона сприймає зовнішній світ. Результати мислення може сприймати лише мислячий суб'єкт від першої особи.

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Oleksandr Latyshev

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

Зі сказаного вище можна зробити висновок, що свідомість та самосвідомість дають суб'єкту можливість усвідомити (зрозуміти й відчувати), як це бути «там» – у ситуації, яка подумки передбачається, і прийняти рішення про свої реальні чи уявні дії.

Наведемо досить поширене визначення свідомості.

Свідомість – це стан психічного життя людини, що виражається у суб'єктивному переживанні подій зовнішнього світу та життя самого індивіда, а також у звіті про ці події (Новая философская энциклопедия, 2010: Сознание).

Суб'єктивне переживання передбачає наявність суб'єкта, який володіє самосвідомістю.

Самосвідомість – це усвідомлення суб'єктом самого себе: станів свого тіла, фактів свідомості, свого Я (зовнішнього вигляду, особливостей особистості, системи цінностей, переваг та прагнень). Самосвідомість – найважливіша характеристика свідомості (Новая философская энциклопедия, 2010: Самосознание).

Незважаючи на величезну кількість робіт у галузі свідомості й самосвідомості, нині недостатньо досліджені системні принципи і механізми формування самосвідомості й свідомості та, тим паче, їхня участь у процесах мислення людини від першої особи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Проблема свідомості має міждисциплінарний характер, тому для її дослідження необхідно залучати результати публікацій з багатьох сфер: філософії, психології, нейрофізіології, тощо. Це суттєво збільшує обсяг наукової інформації, яку необхідно використовувати для вирішення проблеми свідомості.

Аналіз публікацій показує, що у більшості робіт досліджуються питання змісту свідомості та її зв'язку з поведінкою людини у різних умовах. У той самий час украй мало робіт, які аналізують внутрішні механізми психіки, що реалізуються мозком. На проблеми в цій галузі вказували багато філософів та науковців. Зокрема, конкретне коло невирішених проблем зазначено у роботі В.А. Лекторського: «Розуміння самосвідомості пов'язане з серйозними труднощами. Насамперед виникає питання: як пояснити можливість самоспостереження (інтроспекції)? Як факт психічного життя воно без-

сумнівно. Як спосіб вивчення свідомості воно використовувалося психологією. Але яким чином суб'єкт може сприймати стан власної свідомості (свої думки, уявлення, переживання та ін.)? Звичайне сприйняття можливе за допомогою органів чуття. За допомогою яких органів чуття можна сприймати факти своєї свідомості? І хто в цьому випадку є суб'єктом, що сприймає? Де він знаходиться? До того ж треба враховувати й те, що акт самосвідомості входить у саме поле свідомості, а отже, змінює його» (Лекторский, 2001: 168).

У попередній роботі автора (Латишев, 2022) запропоновано та обґрунтовано вирішення проблеми доступу суб'єкта до свого внутрішнього світу, що є основою підходу до розв'язання задач, сформульованих В.А. Лекторським. Більш того, це дозволяє розглянути формування процесів мислення, усвідомлюваних від першої особи. У дослідженнях використовувалися останні публікації, які вже здобули визнання у науковому середовищі, в тому числі: в галузі організації кола мислення (Іваницький, 1999), (Едельман, 2009), психології свідомості (Ровенсуо, 2013), психології репрезентацій (Поляков, 2011), формування емоцій (Барретт, 2018), смислового мислення (Агафонов, 2009) та інші.

Мета роботи полягає в дослідженні застосування принципу суб'єкт-об'єктних відносин у формуванні свідомості та побудові моделі свідомості як функціональної складової процесу мислення.

Методи дослідження. Напрямок досліджень у цій роботі полягає у пошуку відповідей на питання – які механізми формують спостережувані психічні феномени? У даному випадку, це феномени свідомості людини (очевидність сприйняття, ментальні процеси розуміння, усвідомлення, тощо). Зауважимо, що відповіді на це питання є принциповими не лише для формування психології як науки, але мають фундаментальне значення і в теорії сильного штучного інтелекту, що має «психіку», подібну до людської (Чалмерс, 2013).

Вивчення механізмів свідомості має комплексний характер і передбачає як теоретичні, так і експериментальні дослідження. У цій роботі з урахуванням результатів теоретичного аналізу наявних публікацій розроблена несуперечлива концепція формування гіпотетичних механізмів свідомості в контексті сучасних філософських, психологічних і нейрофізіологічних дос-

ліджень. При цьому особлива увага приділяється пояснювальним та прогностичним властивостям запропонованих нами психологічних моделей свідомості.

Нижче загальний підхід, заснований на фундаментальному принципі пізнання як суб'єкт-об'єктних відносин, застосовується до дослідження механізмів формування феноменів свідомості. Ця стаття є продовженням попередньої роботи автора (Латишев, 2022), результати якої наводяться за необхідності.

Основний матеріал. Перед тим, як розглядати процеси свідомості та самосвідомості, визначимо, у якому вигляді ми сприймаємо їхні результати, як вони виглядають для нас феноменологічно. Нині найпоширеніші поняття, що визначають процеси свідомості та їхні результати – це «усвідомлення» і «переживання», що відображено, зокрема, у наведених нижче визначеннях. Усвідомлення часто сприймається як самоочевидність для суб'єкта події, що відбувається. Про це пише А.Ю. Агафонов: «Усвідомлення – це феномен, доступний інтроспективному аналізу, це той безпосередній досвід, який відкривається носієві свідомості та супроводжується почуттям суб'єктивної очевидності того, що відчувається, сприймається, уявляється, мислиться тощо» (Агафонов, 2009: 156). Результатом усвідомлення є суб'єктивна очевидність внутрішнього досвіду.

Поняття переживання розглядатимемо згідно з визначенням з роботи Л.Р. Фахрутдінової: «Переживання – це психологічна категорія, що визначає явище самосвідомості, яке інтегрує буттєвість і субстанційність суб'єктивного світу людини, та проявляється у вигляді когнітивних, емоційних процесів і тілесних самовідчуттів суб'єкта, а також виступає для суб'єкта як психічна діяльність «переробки» одержуваних вражень та вбудови їх в образи внутрішнього та зовнішнього світу» (Фахрутдінова, 2011: 112).

Часто «усвідомлення» та «переживання» розглядаються як синоніми, але переживання більше відповідає процесу, а усвідомлення – кінцевому результату процесу. У переживанні більше відбивається тілесна, чуттєва складова свідомості, ніж в усвідомленні. Далі користуватимемося обома термінами в залежності від контексту їх застосування.

Можна зробити висновок, що кінцевим результатом усвідомлення і переживання є суб'єктивна очеви-

дність внутрішнього досвіду, який суб'єкт сприймає від першої особи. При цьому у свідомості людини присутня уявна картина, що включає семантично пов'язані образи, які утворюють суб'єктивну реальність.

Суб'єктивна очевидність передбачає наявність об'єкта, представленого в нашому суб'єктивному досвіді у вигляді деякого образу, на який суб'єкт «дивиться». Вся свідомо діяльність суб'єкта ґрунтується на діях з ментальними образами, механізм формування яких у результаті роботи мозку наразі невідомий та розглядається як психофізична проблема чи проблема квалія (Чалмерс, 2013).

Можна припустити, що вродженими властивостями мозку людини, сформованими еволюцією, є процеси формування ментальних образів, і навіть вродженими є можливості формування знаково-понятійної системи, зміст якої формується протягом життя. Наша інтроспекція та сучасні дослідження підтверджують наявність ментальних образів у нашому суб'єктивному досвіді, що дані нам у всіх модальностях сприйняття зовнішнього світу (Поляков, 2011).

При дослідженні процесів свідомості в першу чергу необхідно визначити, яким чином суб'єкт отримує доступ до свого внутрішнього світу, до свого суб'єктивного досвіду. Тут виникає відома проблема суб'єкта пізнаючого та суб'єкта пізнаваного в одній особі, що, зокрема, породжує всі проблеми «само-»: самосвідомості, саморефлексії, самопізнання і т.д. (Джеймс, 1991), (Лекторский, 2001), (Рябушкина, 2014).

У роботі (Латишев, 2022) запропоновано розв'язання цієї проблеми на основі аналізу суб'єкт-об'єктних відносин, що виникають у контурі мислення, де суб'єкт представлений психосоматичним образом «Я» в контексті свого внутрішнього світу «тут і зараз», а об'єкт – незалежними образами репрезентацій об'єктів внутрішнього світу в минулому стані (таким об'єктом може бути і образ «Я»). При цьому вирішується проблема інтроспекції, що забезпечує доступ суб'єкта до змісту свого внутрішнього світу, своїх думок.

Образи репрезентацій є результати мислення в попередній момент часу, які подаються з виходу внутрішнього світу на його вхід і служать для продовження процесу мислення в даний момент часу.

У цій роботі досліджуються психічні процеси свідомості людини та самосвідомості, які супроводжують мислення, реалізоване внутрішнім світом суб'єкта.

Внутрішній світ. Так як суб'єкт на основі уявного моделювання подій діятиме в реальній обстановці, то уявна ситуація має бути представлена йому в тих же модальності і формах, в яких суб'єкт сприймає зовнішній світ. Оскільки нервова та нейронна системи формувалися для управління суб'єктом у реальному світі, то у людини виробилася своя система сприйняття зовнішнього світу та свого організму через рецептори сенсорних систем. Що небудь відчутти може тільки конкретна реальна людина в рамках свого якісного сприйняття (кваліа) того, що відбувається в контексті свого образу світу (моделі світу). Ось як А. Ревонсуо описує модель світу: «У цілому модель світу в мозку містить в собі як сенсорні якості і цілісні об'єкти навколо нас, так і наш образ себе, усвідомлення свого тіла, самосвідомість і інтерпретацію (систему переконань) у тому, що з нами відбувається і хто ми такі. Ця суб'єктивна психологічна реальність – світ, створений нашим мозком, у ньому ми живемо» (Ревонсуо, 2013: 168).

Модель світу дозволяє моделювати розвиток можливої майбутньої ситуації, що дає можливість суб'єкту формувати та перевіряти гіпотези щодо вибору оптимального варіанту своїх реальних чи уявних дій. Пізнавати зовнішній світ і себе ми можемо лише через пізнання свого внутрішнього світу. Об'єкт пізнання вибирається довільною чи мимовільною спрямованістю уваги на відповідні реальні об'єкти чи фрагменти внутрішнього світу, які можуть бути результатом моделювання майбутніх можливих подій.

Внутрішній світ суб'єкта включає в себе як образи незалежних об'єктів, так і образ «Я»; останнє дозволяє формувати нову якість психіки людини, пов'язану з його самосвідомістю. Ця якість забезпечується принциповою відмінністю образів незалежних об'єктів від образу суб'єкта «Я», якому притаманні наступні властивості (Латишев, 2022):

1) Історичність. Образ суб'єкта «Я» включає автобіографічну пам'ять (Нуркова, 2000), яка дозволяє поточну ситуацію сприймати в історичному контексті життя суб'єкта, а також забезпечує сприйняття суб'єктом існування себе в часі.

2) Чуттєвість. Образ суб'єкта через нейронний носій пов'язаний з тілом, їх взаємодія формує чуттєву складову Я. При цьому зовнішні та внутрішні події, які сприймаються суб'єктом, взаємодіють з його тілесними функціями, що дозволяє суб'єкту в даний час виділити себе в просторі, а також співвіднести себе з іншими об'єктами зовнішнього світу.

3) Егоцентризм. Усе, що відбувається у внутрішньому світі, включаючи формування вищих психологічних феноменів, пов'язане з образом «Я»; це дає підстави говорити, що світ розглядається з позиції Я, тобто з позиції самого суб'єкта.

Внутрішній світ є динамічною системою, стан якої змінюється в часі. Будемо розділяти минулий стан внутрішнього світу та його елементів і теперішній стан, у якому система перебуває «тут і зараз».

Розуміння визначається знаковою та понятійною системою людини і становить когнітивну складову мислення. Образи, тілесні реакції, відчуття та емоції складають чуттєву складову мислення, тісно пов'язану з фізіологічною організацією людини. Образ «Я» включає образ тіла, що містить схему тіла; це забезпечує взаємодію «Я» з тілесними функціями суб'єкта. Когнітивна та чуттєва складові мислення, а також їх взаємодія формують психосоматичну модель суб'єкта, що задовольняє перерахованим вище властивостям 1) – 3).

Суб'єктивна реальність. Призначення свідомості та самосвідомості полягає в тому, щоб забезпечити доступ суб'єкту до свого внутрішнього світу, що досягається сприйняттям результатів мислення у формах і модальностях сприйняття зовнішнього світу. Інструментом доступу є психологічні репрезентації (Поляков, 2011), (Холодная, 2002), які є образами внутрішнього світу, включаючи образ самого суб'єкта. С. Поляков пише: «Я думаю, що, виходячи з уявлень класичної психології, поняття психічних репрезентацій можна і треба розуміти лише як психічні явища, які представляють (собою) у свідомості навколишню реальність і нас самих у ній» (Поляков, 2011: 91).

Конкретний результат свідомості полягає в тому, що суб'єкт сприймає зміст репрезентацій фрагментів внутрішнього світу як суб'єктивну реальність.

Суб'єктивна реальність у філософії діалектичного матеріалізму – це реальність ідеального, тобто

зміст розумових процесів. Поняття суб'єктивної реальності виражає специфічну та невід'ємну якість свідомості.

Для людини суб'єктивна реальність наповнена не лише змістом розумових процесів, а й реальними тілесними реакціями, відчуттями та емоціями.

Свідомість має властивість інтенціональності, тобто спрямованості на усвідомлюваний об'єкт. Тому кожна чуттєва складова усвідомлюваних процесів повинна мати свій когнітивний образ, який сприймається внутрішнім світом як незалежний об'єкт. Тільки в цьому випадку формуються суб'єкт-об'єктні відносини, у рамках яких відбувається ідентифікація та усвідомлення чуттєвих складових суб'єктивної реальності людини. Процеси формування образів, значень і понять супроводжують усе життя людини, заповнюючи відсутні (з тих чи інших причин) знакові, понятійні та образні складові мислення.

Контур мислення. Зовнішній світ ми бачимо таким, яким він представлений у вигляді суб'єктивної реальності, сформованої внутрішнім світом.

Суб'єкт сприймає суб'єктивну реальність, яку створює його ж внутрішній світ; звідси впливає зворотний зв'язок внутрішнього світу із самим собою в контурі мислення. Поняття зворотного зв'язку є фундаментальним принципом організації роботи складних систем за умов невизначеності (Анохин, 1998), (Бернштейн, 1947), (Выготский, 2005).

Зворотний зв'язок передбачає процес передачі вихідного сигналу системи на її вхід. Розглядаючи контур мислення, необхідно встановити вид та зміст зворотного зв'язку в процесі мислення, результати якого суб'єктом усвідомлюються.

Внутрішній світ суб'єкта та результати його діяльності являють собою нейронні патерни (констеляції, фрагменти), в яких закодовано відповідний психічний зміст. Дізнатися про результати діяльності свого мозку (наприклад, при спогаді або при моделюванні можливої ситуації) суб'єкт зможе, якщо ці результати стануть надбанням свідомості суб'єкта. Для цього психічний зміст відповідних нейронних патернів має бути репрезентований суб'єкту у вигляді, який сприймається свідомістю.

Формування та взаємодія психічних конструкцій здійснюється через кодову взаємодію їх нейронних носіїв. Виникають наступні питання: що саме і у якому вигляді передається з виходу внутрішнього світу суб'єкта на його вхід? Як замикається зворотний зв'язок у контурі мислення? У сприйнятті зовнішнього світу беруть участь рецептори сенсорних систем. Як суб'єкт сприймає результати роботи свого внутрішнього світу без участі рецепторів?

У роботі (Латишев, 2022) показано, що відповіді на ці питання визначаються конструкцією контуру мислення, в якому реалізуються наступні положення:

1. Образи репрезентацій формують психічний зміст зворотного зв'язку внутрішнього світу суб'єкта з самим собою.
2. Контур мислення замикається через одні і ті ж самі сенсорні зони кори головного мозку як для образів сприйняття, ініційованих сигналами від зовнішніх рецепторів сенсорних систем, так і для образів уявлення та пам'яті, викликаних власною активністю мозку.
3. Результати інтроспекції показують, що образи уявлення та пам'яті мають ті ж форми і модальності, як і образи сприйняття зовнішніх об'єктів (перцептивні образи).

Виходячи з викладених вище положень 1) – 3) можна зробити такі висновки: 1) нейронні кодові реалізації всіх типів образів у відповідних сенсорних зонах кори головного мозку мають бути подібними; 2) обробка сигналів від сенсорних зон кори до формування відповідних образів репрезентацій проводиться нейронною системою для всіх типів образів за загальними схемами внутрішнього світу суб'єкта; 3) результати обробки подібних даних за загальними алгоритмами повинні бути подібними. Цим визначається спільність модальностей і форм образів сприйняття реальних зовнішніх об'єктів та образів мислення (образів уявлення та пам'яті).

Запропонована в статті (Латишев, 2022) трактовка організації контуру мислення дозволяє реалізувати уявну роботу внутрішнього світу без участі зовнішніх рецепторів у формах та модальностях сприйняття зовнішнього світу.

Свідомість та самосвідомість. Суб'єкт існує в реальному світі, оточений різними «речами», а образ «Я» існує в контексті внутрішнього світу суб'єкта. Для самосвідомості суб'єкт повинен виділити себе з навколишнього світу, але це можливо лише у випадку, якщо суб'єкт усвідомлює як світ, так і самого себе одночасно. Останнє реалізується через розрізнення образу «Я» та образів інших об'єктів внутрішнього світу суб'єкта.

На необхідність одночасного усвідомлення суб'єктом самого себе та навколишнього світу вказував Е. Кант: «Свідомість мого власного реального буття є одночасно безпосереднім усвідомленням буття інших речей, що знаходяться поза мною» (Философский энциклопедический словарь, 1997: 423). У цьому висловлюванні встановлюється зв'язок між самосвідомістю та усвідомленням зовнішнього світу. Про одночасність виникнення свідомості і самосвідомості говорили І.М. Сеченов (принцип дисоціації відчуттів) та Л.С. Виготський, див. відповідно (Сеченов, 1961) і (Виготський, 2005). А на думку В.О. Лекторського, «без якоїсь форми самосвідомості (іноді дуже нечіткої, слабо вираженої) свідомість дійсно неможлива» (Лекторський, 2001: 166).

Процеси свідомості та самосвідомості відбуваються одночасно. У результаті їх реалізації одночасно з усвідомленням суб'єктом самого себе відбувається усвідомлення об'єктів зовнішнього та внутрішнього світу, що дозволяє суб'єкту відокремити себе від інших об'єктів. Перефразовуючи В.О. Лекторського, можна сказати, що без якоїсь форми усвідомлення зовнішнього та внутрішнього світу (іноді дуже нечіткої, слабо вираженої) самосвідомість неможлива. Реально разом з усвідомленням суб'єктом самого себе усвідомлюється оточення суб'єкта.

Суб'єкт-об'єктні відносини в процесах свідомості реалізуються у внутрішньому світі суб'єкта на основі взаємодії образу «Я» та образу відповідного об'єкта, на що вказується у низці робіт (Орлов, 1991), (Корниенко, 2010), (Поляков, 2011). Наприклад, усвідомити «щось», вважає О.Ф. Корнієнко, це означає пов'язати образ цього «щось» з образом «Я», і утворення цього зв'язку здійснюється в результаті процесу мислення. У процесі усвідомлення на основі понять, що входять у склад внутрішнього світу суб'єкта, формується

особистісний сенс об'єкта для суб'єкта. Інакше кажучи, формування свідомості та самосвідомості відбувається лише в контексті внутрішнього світу, оскільки сприйняття зовнішнього світу – це так само результат роботи внутрішнього світу суб'єкта.

Образи репрезентацій – це зміст контуру зворотного зв'язку в процесі мислення. Після їх сприйняття в контурі мислення та усвідомлення в контексті внутрішнього світу суб'єкта вони становлять зміст суб'єктивної реальності, що усвідомлюється суб'єктом. Звідси випливає, що свідомість – це усвідомлені (зрозумілі, осмислені) образи репрезентацій. Оскільки усвідомлення має дві складові – когнітивну і чуттєву, то й свідомість містить розуміння образів репрезентацій та тілесну реакцію на їх зміст. Свідомість дає суб'єкту можливість зрозуміти та відчувати зміст свого внутрішнього світу. Самосвідомість пов'язує все, що відбувається з суб'єктом, який володіє самосвідомістю. У результаті суб'єкт сприймає зміст свого внутрішнього світу – суб'єктивну реальність – в даний час від першої особи, що дає суб'єкту можливість усвідомити (зрозуміти і відчувати), як це бути «там» – в уявній прогнозованій ситуації, і прийняти рішення про свої реальні чи уявні дії.

Циклічні процеси свідомості. Покажемо, що свідомість є багатоконтурним циклічним процесом, де одні цикли породжують інші. До них відносяться: цикли самосвідомості, цикли усвідомлення образів незалежних об'єктів, цикли емоцій, цикли усвідомлення відчуттів тощо. На циклічність складових свідомості вказувалося у низці робіт, наприклад, у роботах О.М. Іваницького – коло відчуттів (Іваницький, 1999), Дж. Едельмана – повторний вхід (Едельман, 2009), Л. Барретт – цикли емоцій (Барретт, 2018).

У відомих автору роботах цикли, однак, не об'єднані в якусь систему за певними правилами, які б пояснювали їхню взаємодію. І, найголовніше, вони розглядаються від третьої, а не першої особи, що не дозволяє пояснити їхню необхідність у процесах самосвідомості та свідомості загалом.

Умови реалізації циклів підпорядковуються принципу суб'єкт-об'єктних відносин, що забезпечує сприйняття результатів мислення від першої особи. Усі цикли реалізуються за загальною багатоконтурною схемою незалежно від їхнього змісту, при цьому їх взаємо-

дія забезпечує все різноманіття психічних феноменів, які людиною усвідомлюються. Системні складові циклів свідомості включають внутрішній світ людини, що містить образи незалежних об'єктів та образ «Я», який включає в себе образ тіла суб'єкта. Образ "Я" є "точкою складання" циклів свідомості, в якій вони взаємодіють.

Кожний з циклів, а також кожна їхня взаємодія роблять свій внесок в усвідомлення того, що відбувається. Результат свідомості полягає у тому, що суб'єкт: 1) усвідомлює себе, 2) усвідомлює відповідний об'єкт і 3) усвідомлює своє ставлення до об'єкта.

Типи циклів свідомості. Можна виділити три типи системних циклів, які є у всіх процесах свідомості. Це цикли усвідомлення образів незалежних об'єктів, цикли самосвідомості та тілесні цикли (цикли відчуттів, емоцій). Назви циклів визначаються об'єктами, які ці цикли «виносять» у суб'єктивну реальність, що усвідомлюється суб'єктом. Їхня спільна реалізація є необхідною умовою усвідомлення образів репрезентацій об'єктів внутрішнього світу суб'єкта. Розглянемо основні схеми формування вказаних циклів.

Цикл усвідомлення образів незалежних об'єктів. Нехай у процесі сприйняття зовнішнього об'єкта S сформовано нейронний патерн, психічний зміст якого – образ «S», що є об'єктом внутрішнього світу суб'єкта. Для усвідомлення образу «S», він повинен потрапити до суб'єктивної реальності, яка усвідомлюється суб'єктом. З цією метою формується репрезентація образу «S», яка з виходу внутрішнього світу по ланцюгу зворотного зв'язку надходить на його вхід, де сприймається внутрішнім світом як незалежний об'єкт. Репрезентація образу «S» ідентифікується та інтерпретується в рамках суб'єкт-об'єктних відносин, де об'єкт – це когнітивний образ репрезентації «S», а суб'єкт – це реальна людина, задана своїм внутрішнім світом, що містить психосоматичний образ «Я», який через образ та схему тіла взаємодіє з тілом суб'єкта.

При взаємодії когнітивного образу «S» з психосоматичним образом «Я» відбувається активація останнього, що викликає процес формування самосвідомості суб'єкта, яка включає в собі когнітивну та тілесну складові. Когнітивна складова є знаково-понятійною системою, яка забезпечує розуміння суб'єктом події, а тілесна – через відчуття та емоції відображає те, що відбувається

з конкретним біологічним організмом. При цьому образ репрезентації «S» отримує пояснення в контексті внутрішнього світу в поняттях, що мають сенс для суб'єкта, представленого «Я», і стає усвідомлюваним об'єктом суб'єктивної реальності.

Розглянемо детальніше цикли когнітивної та тілесної самосвідомості, які формують цілісний феномен самосвідомості суб'єкта.

Цикл когнітивної самосвідомості. Для усвідомлення суб'єктом самого себе його образ «Я» повинен потрапити у свідомість суб'єкта. При цьому формується образ репрезентації деякої частини образу "Я", що пов'язано з обмеженням обсягом уваги, спрямованої суб'єктом на самого себе, не порівнянної з обсягом опису «Я». Тим не менше, суб'єкт усвідомлює себе як цілісний організм. Доповнення образу об'єкта чи ситуації за їхньою частиною, що спостерігається, до необхідного обсягу уваги – це звичайна процедура у процесі мислення.

Образ репрезентації «Я» (точніше його частини), сформований у минулому часу, по ланцюгу зворотного зв'язку передається на вхід внутрішнього світу, де сприймається як незалежний об'єкт, який з великою ймовірністю буде ідентифікований як частина образу «Я» в поточному стані внутрішнього світу (цією частиною він і є – лише в минулому стані внутрішнього світу). При цьому відбувається інтерпретація минулого образу «Я» з позиції поточного образу «Я» в контексті внутрішнього світу в стані «тут і зараз», у результаті чого визначається сенс «Я» як образ суб'єкта в даний момент часу. Образ «Я» входить до складу суб'єктивної реальності, елементи якої в процесі їхнього переживання усвідомлюються суб'єктом. При цьому суб'єкт ментально усвідомлює самого себе.

Процес переживання потребує участі в картині суб'єктивної реальності тілесної реакції на когнітивний образ об'єкта.

Цикл тілесної самосвідомості. Образ «Я» при його активації, через образ і схему тіла впливає на тілесні функції організму. У відповідь виникає реакція у вигляді фізіологічних сигналів, що надходять у нейронну систему через інтерорецептори тіла. Сигнали реакції організму сприймаються як сигнали від незалежного

об'єкта, який з метою його усвідомлення повинен бути спочатку ідентифікований.

Значимо важливі особливості формування суб'єкт-об'єктних відносин у процесах усвідомлення тілесних реакцій. Оскільки реальний об'єкт, який викликає тілесні реакції, як правило, безпосередньо не є спостережним, і не може забезпечити виконання вимоги його самоочевидності в процесах свідомості, виникає завдання його ідентифікації за сигналами, що спостерігаються. Це завдання належить до класу обернених задач – визначення причини за її наслідками. Наприклад, визначити джерело болю за його відчуттями. Як правило, такі задачі відносяться до класу некоректних задач, а саме, мають безліч розв'язків у вигляді віртуальних об'єктів (моделей) того, що відбувається. Більш того, невеликі зміни в сигналах можуть призвести до кардинальних змін моделей (образів) об'єктів, що ідентифікуються.

Для вибору конкретного образу залучаються додаткові умови (зазвичай – це внутрішній досвід суб'єкта, найближчий за змістом до події). Наявність образу є необхідною складовою процесу мислення (Веккер, 1998), тому відсутність «власного» образу в елементів чуттєвої складової на практиці заповнюється, наприклад, символом (Тхостов, 2002), міфом (Улановський, 2009) або образом об'єкта, дії чи сцени, які викликали відповідні емоції та відчуття в деякій минулій ситуації. Якщо пам'ять не містить ситуації, подібної до поточної, то конструюється віртуальний образ невідомого об'єкта, виходячи з логіки процесу мислення. Сконструйований віртуальний образ як образ репрезентації передбачуваного об'єкта по ланцюгу зворотного зв'язку надходить на вхід внутрішнього світу, в контексті якого проходять всі процедури сприйняття, ідентифікації та інтерпретації – так само, як і для зовнішніх об'єктів.

Емоції.

Сучасні дослідження механізмів виникнення емоцій (Барретт, 2018) складаються в загальну концепцію циклічної природи свідомості на основі суб'єкт-об'єктних відносин, запропонованої в нашій роботі. При цьому на основі тілесних відчуттів формуються віртуальні образи – образи уявлення чи пам'яті, які відображають, наприклад, минулі ситуації, подібні до тієї, в якій суб'єкт перебуває в даний момент часу. Цим

образам відповідають поняття, що сформувалися в процесі життя суб'єкта. Як пише Л. Барретт: «У кожний момент неспання ваш мозок використовує минулий досвід, організований у вигляді понять, щоб керувати вашими діями та приписувати значення вашим відчуттям. Коли задіяні поняття є поняттями емоцій, ваш мозок конструює випадки явища емоції» (Барретт, 2018: 49). І там же: «Емоція – це творіння вашого мозку з того, що означають ваші тілесні відчуття, пов'язане з тим, що відбувається в світі навколо вас».

Усвідомлення суб'єкт-об'єктних відносин. Усвідомлення суб'єктом свого усвідомлення «чогоось» еквівалентне усвідомленню суб'єктом суб'єкт-об'єктних відносин. У цьому випадку суб'єкт усвідомлює себе, об'єкт та своє ставлення до об'єкта. Феномен усвідомлення суб'єктом самого себе у процесі усвідомлення «чогоось» був помічений давно, але не отримав належного пояснення.

Наведемо цитату із статті Д.М. Розенталя: «Декарт говорив: “Ми не можемо мислити, не усвідомлюючи цього в момент, коли думка присутня в нас”... Він слідував твердженню Аристотеля, що “якщо ми сприймаємо, ми сприймаємо й те, що ми сприймаємо, а якщо думаємо – що думаємо”...» (Розенталь, 2009: 56).

Якщо розглядати самі суб'єкт-об'єктні відносини як об'єкт усвідомлення, то їх слід сприймати в процесі усвідомлення як деякий гештальт, який присутній у ланцюжку усвідомлення: 1) Я усвідомлюю, що це /Я/, 2) Я усвідомлюю, що це об'єкт /S/, 3) Я усвідомлюю, що {/Я/ усвідомлюю, що це /S/}, де косими лініями виділено незалежні об'єкти усвідомлення, до яких належить і гештальт – {/Я/ усвідомлюю, що це /S/}. Останній гештальт репрезентується суб'єкту у вигляді деякого образу, представленого в контексті внутрішнього світу суб'єкта. Це може бути деяка сцена, сформована внутрішнім світом на основі внутрішнього досвіду, система значень та понять чи словесний опис. Образ репрезентації цього гештальту сприймається суб'єктом у контурі мислення як незалежний об'єкт, для якого виконуються всі операції усвідомлення – взаємодія з образом «Я» і тілесними функціями, формування значень і понять, які мають сенс для суб'єкта. У результаті маємо результат у наступному вигляді: Я усвідомлюю, що {/Я/ усвідомлюю, що це /S/}.

Образ репрезентації гештальту є елементом суб'єктивної дійсності, що усвідомлюється, тобто елементом свідомості. У результаті суб'єктивна реальність представляє собою об'ємну картину зі змінним змістом, у якому завжди з різним ступенем виразності є суб'єкт, що має самосвідомість.

Наведена схема усвідомлення поєднує всі типи циклів свідомості в єдиний процес, у результаті якого суб'єкт усвідомлює те, що відбувається, у вигляді суб'єктивної реальності та усвідомлює, що це усвідомлює саме він.

Висновки. Використання принципу суб'єкт-об'єктних відносин дозволило автору розглянути в цій роботі механізми формування свідомості в процесі мислення від першої особи за загальною схемою для всіх випадків свідомості. При цьому отримано наступні результати.

1. Показано, що свідомість – це потік переживань суб'єктом образів репрезентацій; результатом цих переживань є суб'єктивна реальність, яка усвідомлюється суб'єктом.

2. Доведено, що самосвідомість є невід'ємною частиною свідомості, – тільки в цьому випадку можливе усвідомлення від першої особи. Спільна реалізація свідомості та самосвідомості вирішує завдання розрізнення суб'єкта та іншого; при цьому в процесах свідомості та самосвідомості бере участь увесь організм людини.

3. Обґрунтовано, що свідомість і самосвідомість реалізуються в контурі мислення, де вони виконують функцію зворотного зв'язку внутрішнього світу із самим собою. При цьому передавальний механізм реалізується через суб'єктивну реальність, що наповнюється змістом при її усвідомленні. Це загальний підхід, який має різний зміст у різних теоріях усвідомлюваного мислення і, отже, свідомості. Так, у сучасній теорії конструктивізму змістом ланцюга зворотного зв'язку є психічні конструкції, які конструюються внутрішнім світом, – наприклад, у вигляді опису суб'єктом самого себе при самореференції (Цоколов, 2000).

4. Запропонована концепція взаємопов'язаних циклів формування свідомості на основі суб'єкт-об'єктних відносин, яка дає принципово нові можливості для комплексного дослідження процесів усвідомлю-

ваного мислення з позиції першої особи. В результаті з'являється можливість (ймовірно, вперше) розглянути та пояснити формування багатокомпонентного змісту свідомості суб'єкта за участю першої особи.

Перспектива. Комплексна концепція мислення і свідомості є перспективним напрямком досліджень, так як її застосування дозволяє розглядати психічні процеси в їх цілісності незалежно від їхнього конкретного змісту. При цьому виникають нові постановки задач, які дають напрямок пошуку рішень актуальних проблем психології з позиції першої особи.

Проблема взаємопов'язаних циклів свідомості є вкрай складною і в загальному сенсі може бути сформульована у вигляді питання – як наш мозок формує суб'єктивну реальність, яка включає в себе нас самих? Ця проблема носить комплексний міждисциплінарний характер і вимагає глибоких подальших досліджень. На фундаментальність цієї проблеми вказує той факт, що без її вирішення проблема свідомості залишається без суб'єкта, довкола якого будуватиметься вся теорія свідомості.

References :

- Agafonov, A.Yu. (2009). Soznanie: gde iskat «chernyj yashik»? Metodologiya i istoriya psihologii, T. 4, vypusk 1, 151-165.
- Anohin, P.K. (1998). Izbrannye trudy: Kibernetika funktsionalnykh sistem. M.: Medicina.
- Barrett, Liza F. (2018). Kak rozhdayutsya emocii. Revolyuciya v ponimanii mozga i upravlenii emociyami. M.: Mann, Ivanov i Ferber.
- Bernshtejn, N.A. (1947). O postroenii dvizhenij. M.: Medgiz.
- Vekker, L.M. (1998). Psihika i realnost: edinaya teoriya psichicheskikh processov. M.: Smysl.
- Vygotskij, L.S. (2005). Soznanie kak problema psihologii povedeniya. Iz knigi: Vygotskij L.S. Psihologiya razvitiya cheloveka. M.: Smysl; Eksmo. URL: <http://yanko.lib.ru>.
- Ivanickij, A.M. (1999). Fiziologiya mozga o proishozhdenii subektivnogo mira cheloveka. Zhurnal vysshej nervnoj deyatel'nosti im. I.P. Pavlova, N 5, 707-713.
- Kornienko, A.F. (2010). Ponyatie o soznanii kak vysshem urovne razvitiya psihiki. Sibirskij psihologicheskij zhurnal. N 36, 20-26.
- Latyshev, O.V. (2022). Sistemi principy i mehanizmy refleksii. Psihologicheskij zhurnal, 8(2), 74-84. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.2.7>.

Lektorskiy, V.A. (2001). Epistemologiya klassicheskaya i neklassicheskaya. M.: Editorial URSS. Novaya filosofskaya enciklopediya. (2010). 2-e izd., ispr. i dopol. M.: Mysl. URL: <https://iphlib.ru>.

Nurkova, V.V. (2000). Svershyonnoe prodolzhaetsya: Psihologiya avtobiograficheskoy pamyati lichnosti. M.: URAO.

Orlov, Yu. M. (1991). Voshozhdenie k individualnosti: Kn. dlya uchitelya. M.: Prosveshenie.

Polyakov, S. E. (2011). Fenomenologiya psicheskikh reprezentacij. SPb.: Piter (Seriya «Mastera psihologii»).

Popper, K. (1983). Logika i rost nauchnogo znaniya (izbrannye raboty). M.: Progress.

Revonsuo, A. (2013). Psihologiya soznaniya. SPb.: Piter (Seriya: Mastera psihologii).

Rozental, D.M. (2009). Konceptii i opredeleniya soznaniya. Metodologiya i istoriya psihologii. T. 4, vypusk 3.

Ryabushkina, T. M. (2014). Poznanie i refleksiya: Nauchnaya monografiya. M.: Kanon + ROOI «Reabilitaciya». Sechenov, I. M. (1961). Refleksy golovnogogo mozga. M.: Izdatelstvo AN SSSR.

Thostov, A.Sh. (2002). Psihologiya telesnosti. M.: Smysl. Ulanovskiy, A.M. (2009). Fenomenologiya v psihologii i psihoterapii: proyasnienie neotchetlivykh perezhivaniy. Moskovskiy psihoterapevticheskij zhurnal. N 2, 27-51.

Fahrutdinova, L.R. (2011). Strukturno-dinamicheskaya organizatsiya perezhivaniya subekta. Uchenye zapiski Kazanskogo Universiteta. Gumanitarnye nauki, T. 153, kn. 5, 110-120.

Filosofskiy enciklopedicheskij slovar. (1997). M.: INFRA-M.

Finke, R.A. (1989). Principles of mental imagery. Cambridge, MA: MIT Press.

Holodnaya, M. A. (2002). Psihologiya intellekta: paradoksy issledovaniya. SPb.: Piter.

Cokolov, S. (2000). Diskurs radikalnogo konstruktivizma. Tradicii skeptitsizma v sovremennoj filosofii i teorii poznaniya. Munchen: PHREN.

Chalmers, D.D. (2013). Soznayuschij um: V poiskah fundamentalnoj teorii. M.: URSS: Knizhnyj dom «LIBROKOM» (Filosofiya soznaniya). Edelman Dzh. (2009). Soznanie: pomnimo nastoyashee. Psihologiya i psihotekhnika, N 7.

Oleksandr Latyshev

Ph.D. in Technical Sciences, National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of modeling problems in energy named after G.Ye. Pukhov, Kyiv (Ukraine)

SUBJECT-OBJECT RELATIONS IN THE PSYCHOLOGY OF CONSCIOUSNESS

ABSTRACT

The article formulates the purpose of consciousness, which determines the direction of research in this work as a whole, namely:

- consciousness and self-awareness enable the subject, in the process of thinking, to realize (understand and feel) what it is like to be «there»
- in a situation that is mentally assumed, and to make a decision about his real or imaginary actions. Based on the principle of subject-object relations, the mechanisms of functioning of all types of consciousness are considered from the first person, according to the general scheme. The systemic processes of consciousness and self-awareness are described as components of the thinking circuit, which is the inner world of the subject, covered by feedback.

Consciousness is the flow of the subject's experiences of images of representations of the states of his inner world. Experiences are realized in subject-object relations, where the object is an image of the representation of a fragment of the inner world in a past state, and the subject is represented by a psychosomatic image of «I» in the context of his inner world in the state of «here and now». Such a fragment can be any independent object of the inner world in a past state, including the image of «I», which is the basis of all «self-» processes, including self-knowledge, self-awareness, self-reflection, self-reference. The result of experience is subjective reality, which the subject perceives in the forms and modalities of the subject's perception of the external world.

It is shown that the processes of consciousness and self-awareness occur simultaneously. At the same time, awareness of the objects of the external and internal worlds occurs simultaneously with the subject's awareness of himself. This solves the problem of distinguishing between

the subject himself and the other.

A unified procedure of consciousness is proposed, which is a multi-loop cyclical process that includes both the cognitive components of experiences and conscious reactions of the body, sensations and emotions. The principles of formation and interaction of cycles of consciousness of various types have been studied: self-awareness, awareness of independent objects, awareness of bodily reactions, emotions, awareness of the subject-object relations themselves from the first person position.

Key words: consciousness, self-awareness, subject-object relations, experiences, inner world, representation.

Латишев Олександр Валентинович

Кандидат технічних наук, Національна Академія Наук України, Інститут проблем моделювання в енергетиці ім. Г.С. Пухова, м. Київ (Україна)

СУБ'ЄКТ-ОБ'ЄКТНІ ВІДНОСИНИ В ПСИХОЛОГІЇ СВІДОМОСТІ

АНОТАЦІЯ

У статті сформульовано призначення свідомості, що визначає напрямок досліджень у цій роботі в цілому, а саме:

- свідомість та самосвідомість дають суб'єкту можливість в процесі мислення усвідомити (зрозуміти й відчувати), як це бути «там»;
- в ситуації, яка подумки передбачається, і прийняти рішення про свої реальні чи уявні дії.

На основі принципу суб'єкт-об'єктних відносин розглянуто механізми функціонування всіх типів свідомості від першої особи за загальною схемою. Описано системні процеси свідомості та самосвідомості як складових контуру мислення, що є внутрішнім світом людини, охопленим зворотним зв'язком.

Свідомість – це потік переживань суб'єктом образів репрезентацій станів свого внутрішнього світу.

Переживання реалізуються в суб'єкт-об'єктних відносинах, де об'єкт – це образ репрезентації фрагмента внутрішнього світу в минулому стані, а суб'єкт представлений психосоматичним образом «Я» в контексті свого внутрішнього світу в стані «тут і зараз». Таким фрагментом може бути будь-який незалежний об'єкт внутрішнього світу в минулому стані, включаючи образ

«Я», що є основою всіх процесів «само-», зокрема самопізнання, самосвідомості, саморефлексії, самореференції. Результат переживання – суб'єктивна реальність, яка суб'єктом усвідомлюється у формах і модальностях сприйняття суб'єктом зовнішнього світу.

Показано, що процеси свідомості та самосвідомості відбуваються одночасно. При цьому одночасно з усвідомленням суб'єктом самого себе відбувається усвідомлення об'єктів зовнішнього та внутрішнього світів. Це вирішує проблему розрізнення суб'єктом себе та іншого.

Запропоновано єдиний механізм формування свідомості, який є багатоконтурним циклічним процесом, що включає в себе як когнітивні складові переживання, так і усвідомлювані реакції тіла, відчуття та емоції. Досліджено принципи формування та взаємодії циклів свідомості різних типів: самосвідомості, усвідомлення незалежних об'єктів, усвідомлення тілесних реакцій, емоцій, усвідомлення самих суб'єкт-об'єктних відносин з позиції першої особи.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, суб'єкт-об'єктні відносини, переживання, внутрішній світ, репрезентація.

How to cite (як цитувати):

Latyshev, O. SUBJECT-OBJECT RELATIONS IN THE PSYCHOLOGY OF CONSCIOUSNESS. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 10(1), 31–41. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.3> [in Ukrainian]

Латишев, О. СУБ'ЄКТ-ОБ'ЄКТНІ ВІДНОСИНИ В ПСИХОЛОГІЇ СВІДОМОСТІ. *ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС*, 10(1), 31–41. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.3>

Дата отримання статті: 03.12.2023

Дата рекомендації до друку: 25.12.2023

Дата оприлюднення: 31.01.2024